

Ёшлар Орасида Экологик Таълим Беришнинг Ижтимоий Хусусиятлари

Сайёра Имамова

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутати, мустақил
изланувчи

Аннотация: Мақолада ёш авлодга экологик таълим ва маданиятни шакллантириш бугунги глобал муаммолар даврида жуда муҳим аҳамият касб этаётганлиги, экологик таълим атроф-муҳит муҳофазаси, иқлим ўзгаришига мослашув, биохилмахилликни асраш ва чиқиндиларни тўғри бошқариш каби соҳаларда ёшларни хабардор қилиб, уларнинг онгига таъсир ўтказилиши, жаҳон ва миллий миқёсда турли дастур ва ташаббуслар ёшларни атроф-муҳит масалалари бўйича билимли қилиш, табиий ресурслардан барқарор фойдаланишга ўргатиш ҳамда биохилмахилликни муҳофаза этишга йўналтирилганлиги педагогик ўрганишлар асосида таҳлил этилган.

Калит сўзлар: ёшлар экологик таълими, экологик онгни шакллантириш, барқарор ривожланиш таълими, иқлим ўзгариши ва таълим, биохилмахилликни муҳофаза қилиш, чиқиндиларни бошқариш таълими, эко-маданият ва ёшлар, экологик саводхонлик, эко-мактаблар, ёшлар экологик фаоллиги, экологик таълим дастурлари, атроф-муҳитни ҳимоя қилиш таълими, таълимни “яшиллаштириш”.

Ёш авлодга экологик таълим ва маданиятни шакллантириш бугунги глобал муаммолар даврида жуда муҳим аҳамият касб этмоқда. Экологик таълим атроф-муҳит муҳофазаси, иқлим ўзгаришига мослашув, биохилмахилликни асраш ва чиқиндиларни тўғри бошқариш каби соҳаларда ёшларни хабардор қилиб, уларнинг онгига таъсир ўткази.

Жаҳон ва миллий миқёсда турли дастур ва ташаббуслар ёшларни атроф-муҳит масалалари бўйича билимли қилиш, табиий ресурслардан барқарор фойдаланишга ўргатиш ҳамда биохилмахилликни муҳофаза этишга йўналтирилган¹. Бу жараёнда давлат муассасалари, таълим ташкилотлари ва фуқаролик жамияти (ННТлар) муҳим роль ўйнайди. Барқарор келажакни таъминлаш учун экологик таълимни барча босқичларда (мактабгача таълимдан тортиб олийгоҳлар ва ёш мутахассислар малака оширишигача) янада ривожлантириш зарурлиги доимий равишда таъкидланмоқда.

Иқлим ўзгариши бўйича таълим ёшларга глобал иқлим инқирози сабаблари ва оқибатларини тушунтириб, муқобил ечимлар ҳақида билим беради. Кўплаб мамлакатлар мактаб дастурларига иқлим ўзгариши ва барқарор ривожланиш мавзуларини интеграция қилмоқда, бироқ бу жараён ҳали тўлиқ қамровга эга эмас – ЮНЕСКО маълумотларига кўра, дунё бўйича миллий ўқув дастурларининг фақат 53% қисмидагина иқлим ўзгаришига қандайдир таъкид бор, қолган ярмида бундай мавзулар умуман ёритилмайди. Шу боис 2030 йилга бориб

¹ БУХОВЦЕВА О. В., ВЕСЕЛОВА Н. Н. Реализация экологического проекта как способ развития экологической культуры старших дошкольников // Развитие человеческого потенциала системы образования для общества знаний: сборник материалов V научно-практической конференции с международным участием (Биробиджан, 30 октября 2021г.) / под ред. Н. Ю. Абраменко. Биробиджан: Приамурский государственный университет им. Шолом-Алейхема, 2022. С. 40-44.

мамлакатларнинг 90%ида иқлим мавзуси таълимга киритилишини таъминлаш глобал мақсад қилиб белгиланган.

Иқлим таълимига пешқадам мисол сифатида, Италия 2019 йили дунёда биринчилардан бўлиб мактабларда иқлим ўзгариши ва барқарор тараққиётни ўргатишни мажбурий қилиб белгилади – ҳар бир ўқувчига йилига камида 33 соат иқлим ва барқарорлик дарси берилиши қонунлаштирилди. ЮНЕСКОнинг сўнгги сўровлари ёшларнинг бу борадаги эҳтиёжини тасдиқлайди, хусусан, 17 минг ёш орасидаги глобал сўров натижасида уларнинг 91% мактабларда иқлим мавзусида тўлароқ ва амалий таълим бериш кераклигини талаб қилган, ва ҳар 5 нафар ёшдан 1 нафари ўз таълими уларни иқлим ўзгаришига тайёрламаётганини айтиб ўтишган. Бу рақамлар ёшлар иқлим таълими сифатидан қониқмаётгани ва бу йўналишни кучайтириш зарурлигини кўрсатади.

Биохилмахиллик (биологик хилма-хиллик) мавзусидаги таълим дастурлари ёшларни ўсимлик ва ҳайвонот олами, экотизимлар ва уларни асраш усуллари билан таништиради². Мактаб ва колледжларда табиатшунослик фани орқали ёки махсус тўғарақлар (эко-клублар) орқали болаларга табиатга эҳтиром ва муҳаббат тарбияланади³. Масалан, Туркияда ўтказилган бир тадқиқотда бошланғич синф ўқувчилари бир нечта ҳафталик экологик таълим дастуридан сўнг табиатга нисбатан ҳурмат ва ҳамдардлик ҳиссига эга бўлгани, атроф-муҳит мавзусини ижодий ишларида акс эттира бошлагани аниқланган.

Ёшларни биохилмахилликни муҳофаза қилиш сиёсатларига жалб этиш учун халқаро тармоқлар ҳам фаолият юритмоқда – масалан, 2010 йили ташкил этилган Global Youth Biodiversity Network (GYBN) тармоғи бутун дунё бўйлаб 1,2 миллиондан ортиқ ёшларни бирлаштириб, Биохилмахиллик тўғрисидаги Конвенция доирасида ёшлар иштирокчини таъминламоқда. Бундай дастур ва тармоқлар ёшларнинг табиатни асрашга оид билим ва кўникмаларини бойитиб, амалий ҳимоя фаолиятига чорлайди.

Чиқиндиларни камайтириш ва қайта ишлаш маданиятини ёшлиқдан синдириш экологик барқарорликнинг муҳим қисми ҳисобланади. Мактабларда ва университетларда чиқиндиларни саралаш (сортлаш) бўйича амалий машғулотлар, қайта ишлашга оид акциялар ва танловлар ўтказилиб, ўқувчиларнинг масъулияти оширилмоқда. Халқаро микёсда эса Foundation for Environmental Education (FEE) ва Mars Wrigley фонди ҳамкорлигида 2011 йилдан буён амалга оширилаётган “Litter Less” кампанияси эътиборга моликдир – у 35 та мамлакатда 3 миллиондан зиёд ўқувчи ва талабаларни чиқинди ва исрофгарчилик муаммолари бўйича таълим ва амалий ҳаракатларга жалб қилди⁴. Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, мазкур кампанияда қатнашган ўқувчи-ёшлар чиқиндиларни бошқариш ҳақида кўпроқ билимга эга бўлиб, ўз хулқ-атворларини ҳам ижобий томонга ўзгартиришган: масалан, иштирокчи ёшлар бошқаларга нисбатан чиқиндини ерга ташлаш эҳтимоли камайган, ресурсларни тежашга интилиш кўпроқ кузатилган ҳамда улар атрофидагиларни ҳам экологик масъулиятга чорлашга ҳаракат қилган. Фақат ўтган ўқув йилининг ўзида “Litter Less” доирасида жаҳон бўйича 464 мингдан ортиқ ўқувчи қатнаша олди ва 193 та мактаб ўзларида қайта ишлаш (чиқиндиларни саралаш) тизимини жорий қилди. Бу каби таълимий ташаббуслар ёшларда чиқиндиларга муносабатни ўзгартираётгани ва амалий натижалар бераётганини кўрсатади.

Ёшлар орасида умумий экологик онгни ошириш учун расмий фанлар билан бир қаторда ноформал таълим ва жамоат тадбирлари ҳам муҳимдир. Кўплаб мактаб ва университетларда

² РЫЖОВА Н. И., СВИРИДЕНКО Т. Е., ЕРОШЕНКО В. И. Тенденции и актуальные задачи экологического образования и просвещения в условиях угроз современного социума // Преподаватель XXI век. 2020. № 4-1. С. 36-48.

³ МАСЛОВА Ю. В. Экологическое образование как фактор развития экологической культуры в современном российском обществе // Гуманитарные и социальные науки. 2020. № 5. С. 270-278.

⁴ ЛЕВЧЕНКО Н. В. Просветительская деятельность экологических общественных организаций в современной России // Актуализированные ценности современного российского общества: монография / под ред. И. А. Халий. М.: Институт социологии Российской академии наук, 2015. 273 с

эко-клублар, “Ёш эколог” тўғарақлари ташкил этилган бўлиб, улар орқали ўқувчилар дарсдан ташқари пайтда дарахт экиш, қуёнхона қуриш, энергияни тежаш каби лойиҳаларда қатнашадилар. Масалан, ҳар йили 5 июнь – Бутунжаҳон атроф-муҳит куни ва 22 апрель – Ер куни муносабати билан мактабларда кўргазмалар, викториналар ва ҳашарлар уюштирилиб, болаларга атроф-муҳит муҳофазаси ғоялари сингдирилади. Олий таълим ва ёш мутахассислар даражасида ҳам барқарор ривожланиш ва “яшил” кўникмаларга оид курслар ва тренинглари жорий этилмоқда.

ЮНЕСКОнинг “Барқарор ривожланиш учун таълим” (ESD) дастури доирасида дунё бўйича таълим муассасалари ўқув дастурлари қайта кўриб чиқилиб, экологик масалалар ва яшил иқтисодиёт мавзулари киритилмоқда. Бундан ташқари, иш жойларида ёш мутахассислар учун атроф-муҳит менежменти ва корпоратив барқарорлик бўйича ўқув курслари ўтказиш тенденцияси ортмоқда. Ёшларнинг ҳал этиш кўникмаларини шакллантириш – экологик таълимнинг муҳим таркибий қисми; у болаларга муаммоларга тадқиқотчилик ва ижодий ёндашувни ўргатиб, келгуси ҳаётда ҳам атроф-муҳитга масъулиятли муносабатда бўлишга хизмат қилади. Мамлакатимизда кейинги йилларда ёш авлодга экологик таълим беришга давлат миқёсида эътибор ошмоқда. Мактабгача таълимдан бошлаб экология асосларини сингдиришга ҳаракат қилинган – 2022 йили ОБСЕ кўмагида Мактабгача таълим вазирлиги томонидан бутун республика миқёсида болалар учун махсус “Ер – умумий уйимиз” номли экологик ўқув дастури жорий этилди. Ушбу янги дастур орқали болалар, уларнинг ота-оналари ва тарбиячиларга атроф-муҳит муаммолари ҳақида содда ва тизимли билим бериш, энг муҳими, бу билимларни кундалик ҳаётда қўллаш кўникмасини ҳосил қилиш мақсад қилинган.

Мактаб ва коллежлар даражасида ҳам экотаълимга қаратилган ташаббуслар мавжуд – масалан, Замин фондининг “Эко-мактаблар” лойиҳаси доирасида республикаимиз бўйлаб ўнлаб мактабларга “Ёшлар экоҳаракати” тарзидаги кружок ва тадбирлар жорий этилмоқда. 2023 йил февраль ойида Тошкент шаҳрида ушбу лойиҳанинг биринчи таълимий эко-лагери ўтказилиб, унда 800 га яқин ёш эколог-фаол (669 нафари офлайн, 200 нафари онлайн) қатнашди. Бир ҳафталик лагерь давомида қатнашчилар БМТ Тараққиёт дастури (UNDP) экспертлари билан барқарор ривожланиш, сув ресурслари, глобал исиш ва биохилмаҳиллик мавзуларида интерактив машғулотларда қатнашдилар. Бундай эко-лагерларни ўтказишдан кўзланган асосий мақсад – ёшларда атроф-муҳит бўйича билим ва кўникмаларни ошириш, уларни амалий экологик тадбирларга жалб этиш ҳамда масъулиятли ёш авлодни тарбиялашдир⁵.

Шунингдек, Ўзбекистон экологик таълим соҳасида халқаро ҳамкорликка ҳам аҳамият қаратмоқда, хусусан, қатор лойиҳалар БМТ агентликлари, Жаҳон банки ва бошқа ташкилотлар ёрдамида амалга оширилмоқда (масалан, Орол денгизи вилоятида экологик тадқиқот марказлари, ёшларни жалб этган ҳолда, очилган)⁶. Давлат миқёсида 2030 йилгача атроф-муҳит муҳофазаси ва климатга мослашув бўйича ёшларни ўқитишни қамраб олувчи миллий дастур лойиҳалари ҳам муҳокама этилмоқда. Қуйида биз айнан ёшлар онги ва муносабатига таъсир этувчи асосий ўзгаришларни келтириб ўтамиз:

1. Билим ва экологик саводхонлик ошиши бўлиб, экологик таълим олган ёшлар атроф-муҳитга доир тушунчаларни яхшироқ ўзлаштиради ва маълумотлироқ бўлади. Масалан, Колумбияда ўтказилган бир эмпирик тадқиқот мактаб ўқувчилари орасида атроф-муҳит ҳақидаги дарслар билан қамров юқори бўлганлар экологик хабардорлик даражаси бўйича анча юқори балл тўплаганини кўрсатди. Шу тадқиқотда кўрсатилишича, экологик таълим даражаси юқори болалар умумий барқарор ривожланиш масъулиятини ҳис этишда ҳам бошқаларга нисбатан илғор бўлган. Демак, таълим ёшларда экологик саводхонликни

⁵ ВЕРЕНИКИН А. О. Человеческий потенциал экономического развития : автореф. дис. ... доктора экономических наук : 08.00.01 / Вереникин Алексей Олегович. М., 2005. 47 с.

⁶ ИВАНОВ О. И. Человеческий потенциал: формирование, развитие, использование. СПб. : Скифия-принт, 2013. 336 с.

шакллантириш ва оширишнинг асосий омили ҳисобланади. Айрим ҳолатларда экологик таълим муайян махсус билимларни (масалан, қайта тикланувчи энергия технологиялари) оширишга тўғридан-тўғри таъсир кўрсатмасида, умумий экологик онгни шакллантиришда муҳим роль ўйнаши тадқиқотларда таъкидланган;

2. Муносабат ва кадриятларга таъсир бунда экологик таълим нафақат билим, балки ёшларнинг атроф-муҳитга бўлган шахсий муносабати ва кадриятларини ҳам ўзгартиради. Масалан, бошланғич синф ўқувчилари билан ўтказилган тажрибада экологик мавзуларда ижодий вазифалар болаларнинг табиатга нисбатан эмпатия (ҳиссиёна ҳис қилиш) салоҳиятини кучайтиргани қайд этилган – таълим олган болалар табиат манзараларини энтузиазм билан чизиб, атроф-муҳит ҳолатидан ташвишланишларини ифода эта бошлаган. Бошқа бир тадқиқотга кўра, атроф-муҳит ҳақида чуқурроқ ўрганган ўсмирларда “ёзилмаган оптимизм” камайиб, улар глобал экологик муаммолар борасида реалроқ тасаввурга эга бўлишгани аниқланган (бошқача айтганда, экологик таълим ёшларни муаммоларнинг ҳақиқий ҳолатини англаб етиб, ҳаддан ташқари оптимистик эмас, балки асосли ёндашувга ўтказган). Бу ҳолат ёшларнинг катта ҳаётда атроф-муҳит таваккалларига нисбатан ёндашувини етилтиришда таълимнинг аҳамиятли эканини кўрсатади. Шунингдек, экологик таълим ёшларда шахсий масъулият ҳиссини уйғотади – масалан, “Litter Less” каби дастурларда қатнашган ўқувчилар нафақат ўзлари чиқинди ташламасликка ҳаракат қилишган, балки ўз тенгдошлари ва оилаларига ҳам шу курсада таъсир ўтказганликлари кузатилган (улар ўз атрофидаги бошқаларни ҳам ресурсларни тежашга, чиқиндиларни тўғри ташлашга чақирган). Бундай кадриятлар трансформацияси ёшларни келажакда онгли истеъмолчи, масъулиятли раҳбар ва фаол жамоатчи бўлиб етишишида замин яратади.
3. Хулқ-атвор ва кўникмалардаги ўзгаришлар ҳисобланиб, экологик таълимнинг энг асосий мақсадларидан бири – ёшларнинг экологик жиҳатдан масъулиятли хулқ-атворини шакллантиришдир. Илмий ҳисоботлар кўп ҳолларда шунга ишора қиладики, экологик таълим ёшларнинг одатларида ижобий ўзгариш қилади. Масалан, чиқиндилар мавзусида ёшлар билан олиб борилган таълимий ишларнинг самарадорлигини баҳоловчи халқаро тадқиқотда, махсус дастурда иштирок этган ўқувчилар иштирок этмаганларга нисбатан чиқиндиларни саралашга кўпроқ амал қилишлари ва бегоналарнинг ташландик ташлаётганини кўрганида уларга танбеҳ бериши эҳтимоли юқори экани аниқланган. Шунингдек, бир неча ойлик шаҳар экологик таълим дастурида иштирок этган ёшлар орасида ўз яшаш жойига нисбатан нисбатан кучлироқ “қадр ва боғланиш ҳисси” шаклланиши ҳақида маълумот бор – Нью-Йорк шаҳрида 5 ҳафталик ёзги экологик лагерьда қатнашган ёшларда ўз маҳаллий табиатини кадрлаш тўғрисидаги тест баллари сезиларли ошган, назорат (контроль) гуруҳида эса бундай ўзгариш кузатилмаган. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, бу каби “экологик жой маъноси”нинг шаклланиши шаҳар ёшларида атроф-муҳитга идентификация ҳиссини кучайтириб, уларнинг келгуси экологик хулқ-атворини ижобий томонга ўзгартириши мумкин. Шу тариқа, экологик таълим орқали ёшлар нафақат маълум бир вақтда, балки узоқ муддатда ҳам атроф-муҳитга ғамхўрлик қилиш одатларига эга бўлиши мумкинлиги илмий асосланган.
4. Экологик таълим умумий ўқув натижаларига ва ижтимоий фаолликка ҳам таъсир кўрсатиши мумкин. АҚШда ўтказилган бир қатор тадқиқотлар атроф-муҳит мавзусини таълимга интеграция қилиш ўқувчиларнинг фанлар бўйича академик кўрсаткичларини пасайтирмасдан, аксинча, айрим ҳолларда яхшилаганини кўрсатади. Масалан, Калифорния штатининг 11 та мактабида амалга оширилган “environment-based education” (атроф-муҳитга асосланган таълим) дастурида иштирок этган ўқувчилар математика, табиий фанлар, ҳатто она тили ва ижтимоий фанлардан стандарт тестларда иштирок этмаган мактаб ўқувчиларига нисбатан яхшироқ натижаларни кўрсатгани хабар қилинган (140 та баҳолашдан 101 тасида ёки 72% ҳолатда юқори балл қайд этилган).

Бошқа тадқиқотлар ҳам экологик лойиҳаларда иштирок этиш ўқувчиларнинг танқидий ва тизимли фикрлаш қобилиятини ривожлантиришини, жамоавий иш кўникмаларини оширишини таъкидлайди. Масалан, “Ёш мухбирлар” дастурида фаолият олиб борган ўқувчилар ахборотни таҳлил қилиш ва омма олдида чиқиш қилиш бўйича кўникмаларини сезиларли даражада оширганликлари қайд этилган. Шу билан бирга, экологик таълим ёшларнинг фуқаролик позициясини ҳам мустаҳкамлайди, масалан, ўқув дастури доирасида маҳаллий экологик муаммоларни ўрганган ва ечим таклиф қилган ўқувчилар кейинчалик маҳаллий ҳамжамиятларда турли экологик акция ва ташаббусларни бошқаришга мойил бўлишгани кузатилган (масалан, мактаб битирувчилари орасида ўз шаҳарчасида чиқиндиларни тозалаш бўйича волонтер гуруҳлар тузганлар улуши ошган). Бу каби ҳолатлар экологик таълимнинг кенг кўламли ижобий таъсирга эга эканини, яъни ёшларнинг билимдон ва фаол фуқароликка етишида хизмат қилишини кўрсатади.

Хулоса сифатида айтганда, ёшлар орасида экологик таълимни ривожлантириш – барқарор келажак учун инвестициядир. Юқорида келтирилган дастур ва ташаббуслар тажрибаси шуни кўрсатадики, атроф-муҳитга оид билим ва кўникмаларни ёшлиқдан ошириб бориш уларнинг онгида мустаҳкам экологик маданиятни шакллантиради. Илмий тадқиқотлар ҳам экологик таълим ёшларнинг дунёқараши ва хулқ-атвориغا салмоқли таъсир қилиши, уларни масъулиятли фуқаролар ва етакчилар қилиб етиштиришини тасдиқламоқда. Албатта, ҳали ечимини кутаётган вазифалар ҳам мавжуд – таълим дастурларини янгилаш, ўқитувчиларнинг малакасини ошириш, барча ёш гуруҳларини қамраб олиш каби. Шу билан бирга, халқаро ҳамжамият ва маҳаллий ташкилотларнинг саъй-ҳаракатлари билан экологик таълим қамрови тобора кенгайиб, ёш авлодни глобал экологик чақириқларга тайёрлашда давом этмоқда ва ёшлар орасида экологик таълимни ривожлантириш – инсониятнинг умумий экологик онгини юксалтириш ва барқарор тараққиёт мақсадларига эришишнинг таҳсинли йўли ҳисобланади.

Иқтибослар/Сноски/References

1. Буховцева О. В., Веселова н. Н. Реализация экологического проекта как способ развития экологической культуры старших дошкольников // Развитие человеческого потенциала системы образования для общества знаний: сборник материалов V научно-практической конференции с международным участием (Биробиджан, 30октября 2021г.)/ под ред. Н. Ю. Абраменко. Биробиджан: Приамурский государственный университет им. Шолом-Алейхема, 2022. С. 40-44.
2. РЫЖОВА Н. И., СВИРИДЕНКО Т. Е., ЕРОШЕНКО В. И. Тенденции и актуальные задачи экологического образования и просвещения в условиях угроз современного социума // Преподаватель XXI век. 2020. № 4-1. С. 36-48. Власов Г.Ю. Развитие молодежного предпринимательства на современном этапе // Российское предпринимательство. 2011. № 10, вып. 2 (194). С. 11–16.
3. ВЕРЕНИКИН А. О. Человеческий потенциал экономического развития : автореф. дис. доктора экономических наук : 08.00.01 / Вереникин Алексей Олегович. М., 2005. 47 с.
4. ИВАНОВ О. И. Человеческий потенциал: формирование, развитие, использование. СПб. : Скифия-принт, 2013. 336 с.
5. ДЗЯТКОВСКАЯ Е. Н., ДЛИМБЕТОВА Г. К., ЗАХЛЕБНЫЙ А.Н. Ключевые вопросы подготовки концепций экологического образования // Ценности и смыслы. 2020. № 4 (68). С. 141-155.
6. РОЧНЯК Е. В. Экологическое и гуманитарное образование как составляющие образования для устойчивого развития в цивилизационной парадигме XXI в // Вестник Международной академии наук (Русская секция). 2022. № S1-1. С. 82-86.